

Historisk geografi og regionaliseringer

Muligheder og problemstillinger

Af Peder Dam

1. Indledning

Gennem de sidste godt 100 år er historisk geografi blevet defineret på omtrent lige så mange måder, som der er folk, der har kaldt sig historiske geografer. Det centrale inden for dette tværfaglige felt er dog en fokusering på såvel den tidsmæssige udvikling som på rumlige forskelle, og dermed indeholder historisk geografiske metoder også en række muligheder og teknikker til at inddele det historiske rum i regioner efter kulturel, økonomisk og strukturel forskellighed.

Denne artikel har primært en metodisk sigte. Målet er ikke at vise så mange historisk geografiske regionaliseringer som mulig, men derimod at give et overblik over de mest almindelige historisk geografiske kildegrupper, kortlægningstyper og metoder, samt at beskrive hvilke fordele og problemstillinger, der er ved disse.

2. Historisk geografiske kilder

Den kildemæssige situation er ofte ganske forskellig ved historisk geografiske studier i forhold til ved nutidige geografiske studier. Ofte har nutidsgeografer adgang til en lang række systematisk udarbejdede datasæt, hvorfor de kan tillade sig at forkaste brugen af de mere problematiske – enten fordi de kan vælge at bruge andre datasæt, eller fordi de har mulighed for at udarbejde nye datasæt. Denne luksus kan historiske

geografer ikke altid tillade sig, da den kildemæssige situation, særligt den middelalderlige og den vikingetidige, er begrænset, og fordi tilvæksten af historiske datasæt næsten kun sker inden for arkæologiens verden. Den historiske geograf må tage til takke med en mindre og ofte mere problematisk datamængde. Til gengæld må der løbende foretages kildekritiske vurderinger af materialet.

Samtidige kilder eller levn

Kilder, der er opstået som et resultat af det, man ønsker at undersøge, et såkaldt *levn*, må som udgangspunkt vægtes højest. Inden for regionalisering og historisk geografi er klassiske eksempler på sådanne kilder arkæologiske udgravninger, jordebøger (opgørelser over hovedgårdenes fæstegårde) og de middelalderlige skattetakseringer som bol-, mark- og plovopgørelser. Disse kilder har naturligvis en række – og i øvrigt meget forskellige – kildemæssige problemstillinger. I denne sammenhæng er det dog en lige så stor mangel, at de ikke er geografisk dækkende: Jordebøgerne og skattetakseringer findes kun bevaret i få og spredte egne af landet, og arkæologiske udgravninger dækker kun et mindre område. Det er derfor svært at foretage en inddeling af Danmark, en regionalisering, udelukkende på grundlag af en af disse kildertyper.

«Nutidige» sammenfattende kilder

Gennem de sidste godt 100 år er der foretaget flere indsamlinger, systematiske registreringer og i nogen grad klassifikationer af kilder, som kan benyttes ved regionaliseringer. Blandt de mest omfattende kan nævnes publiceringerne af middelalderlige *stednavne* – *Danmarks Stednavne*,¹ *Stednavneordbogen*² og en række stednavnemonografier – samt den arkæologiske database *Fund og Fortidsminder*.³ Sidstnævnte er en landsdækkede database over danske fortidsminder og arkæologiske fundsteder, som blev påbegyndt af Nationalmuseet i 1873, hvor der blev sendt folk ud for at registrere, hvad der fandtes af »oldtidsminder« i de enkelte sogne. Databasen er siden blevet udvidet betragteligt gennem indberetninger fra museerne og består i dag af over 150.000 kulturhistoriske lokaliteter, der er klassificeret efter fundtype og alder. Næsten alle er lokaliseret på kort.

Kildegruppen er rent geografisk bredt dækkende, da der oftest benyttes mange forskellige kilder for at give et så fuldstændigt billede som muligt. Men de er aldrig fuldstændige. Nogle stednavne er forsvundet, uden de optræder i noget kildemateriale, eller uden de kan lokaliseres på et kort, og arkæologiske fund gjort før påbegyndelsen af herredsberejsningerne i 1873 er sjældent blevet registreret, ligesom en række fortidsminder var forsvundet i årene før, man begyndte at registrere dem. Den nutidige sammenfattende kildegruppe adskiller sig også fra den ovenstående gruppe af samtidige kilder ved, at det ikke kun er nødvendigt med klassisk kildekritik: Det er ligeså nødvendigt at være kildekritisk over for indsamlingsmetoden og klassifikationsmetoden. Som et særligt problematisk område kan vises rundhøjene (kaldet gravhøje af ikke-arkæologer) omkring Storkøbenhavn. I 1700- og 1800-tallet var områderne uden

for de københavnske volde en af de mest intensive landbrugsegne i landet. Opdyrkningsprocenten var høj, og gårdene flyttede tidligt fra landsbykerne og ud på f.eks. overdrevene, hvorved opdyrkningen blev yderligere intensiveret. Dette er som minimum en del af forklaringen på, at Nationalmuseet i slutningen af 1800-tallet kun kunne finde få rundhøje: De var ganske enkelt blevet overpløjet og sløjfet, før man nåede at registrere dem. I fig. 1 ses der derfor kun få rundhøje inden for en radius af 10-20 kilometer af København, mens området længere væk bliver mere landsgennemsnitligt. Bemærk i øvrigt de mange rundhøje i skovområderne, hvor der har været mindst opdyrkning.

Kildegruppen er altså kendetegnet ved dels at være en afspejling af reelle regionale forskelle, som vi her er interesserede i at belyse, og dels en afspejling af indsamlingstidspunktet, indsamlingsmetoderne, kildesituation og omfanget af ændringer eller »kildetab« mellem f.eks. middelalderen og indsamlingstidspunktet. Inden for forskningen, og særligt inden for regio-

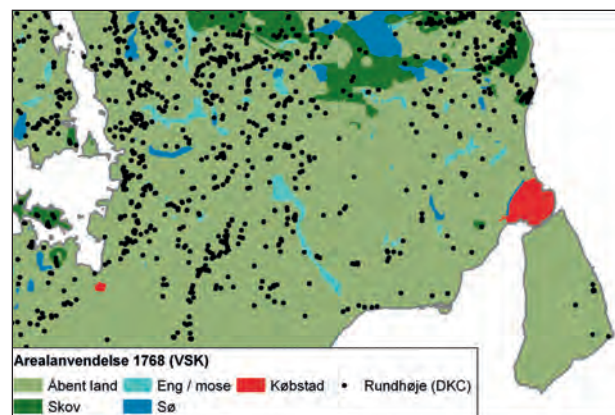

Fig. 1. Rundhøje omkring København ifølge *Fund og Fortidsminder*.

naliseringsen, er det min opfattelse, at der er et stort ubrugt potentiale inden for denne kildegruppe, men man skal hele tiden være opmærksom på, hvad man kan få svar på, og hvad man ikke kan få svar på.

Kilder fra tidlig moderne tid (ca. 1500-1800), som til dels kan trækkes tilbage i tid

Eftersom kildesituationen i middelalderen og særligt i vikingetiden er begrænset, har flere historiske geografer forsøgt at trække historiske kortlægninger og oplysninger fra tidlig moderne tid tilbage til middelalderen eller før: Det er altså blevet antaget, at der inden for bestemte forhold ikke er sket nævneværdige forandringer fra middelalderen og frem til det tids-

punkt, hvor der fandtes bedre og mere detaljerede kilder. Og det er da i nogle tilfælde og i nogen grad også forsvarligt, fordi visse forhold kun gennemgik en meget lille forandring i nogle perioder.

Som eksempel vises i fig. 2-4 tre kort over takseringen af landbruget pr. areal, vurderet af statsmagten i forbindelse med skatteudskrivning. Det første kort, fig. 2, bygger på en afskrift af gårdenes landgilde 1662/1664, men da landgilden med meget få undtagelser var fastfrosset siden slutningen af middelalderen, afspejler kortet primært landgildefastsættelsen i senmiddelalderen og før.⁴ Det næste kort, fig. 3, bygger på Chr. V's matrikel, der var baseret på en opmåling og vurdering af landbrugslandet 1681-1688, og

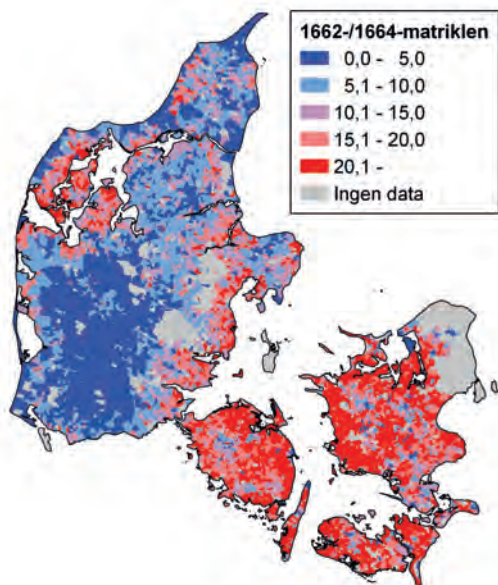

Fig. 2. Relativ taksering pr. ejerlav ved 1662/1664-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornoplysningerne er digitaliseret af PD i forbindelse med et igangværende ph.d.-projekt.

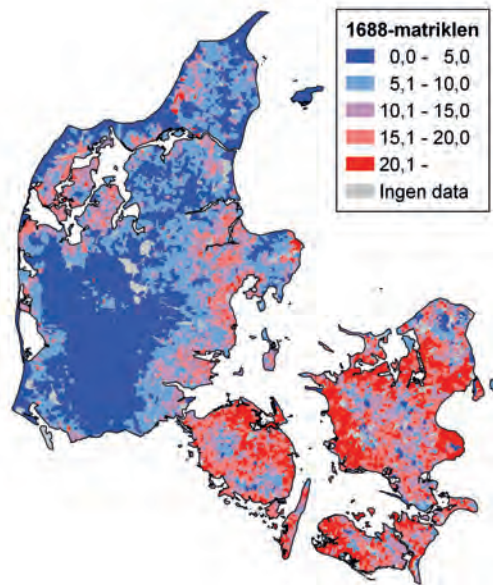

Fig. 3. Relativ taksering pr. ejerlav ved 1688-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornoplysningerne er hentet fra Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

det sidste kort, fig. 4, bygger ligeledes på en ny opmåling og vurdering foretaget 1806-1822 i forbindelse med det, der senere blev kendt som 1844-matriklen. Selvom der kan konstateres mindre forskelle mellem kortene, er det overordnede billede bemærkelsesværdigt ensartet. Landbrugsintensiteten var på grund af manglende større innovationer og på grund af landbrugets store afhængighed af naturgeografien kendetegnet ved kontinuitet uden store omvæltninger i tidlig moderne tid.

Spørgsmålet er dog, hvor langt tilbage vi kan trække f.eks. det overordnede billede af landbrugsintensiteten? Vikingetiden og middelalderen var ken-

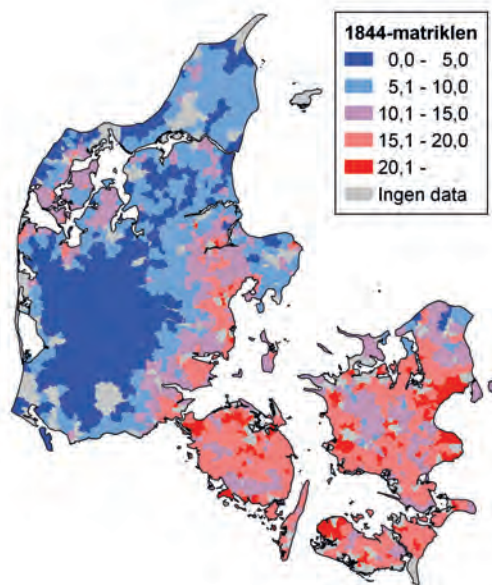

Fig. 4. Relativ taksering pr. sogn ved 1844-matriklen (tønder hartkorn pr. km²). Hartkornsoplysningerne er digitaliseret af Per Grau Møller i forbindelse med udarbejdelsen af Kulturhistorisk inddeling af landskabet (Møller & Porsmose 1997).

detegnet ved større omvæltninger i forhold til bl.a. befolkningstal, teknologisk udvikling og produktionsform end tidlig moderne tid. Omfanget og typen af den bebyggelsesmæssige ekspansion i vikingetid og middelalder samt ikke mindst den efterfølgende »krise« er omdiskuteret, men det væsentlige er her, at det kan være meget problematisk at trække kortlægninger længere tilbage end til senmiddelalderen, medmindre der findes andre og ældre kilder til at understøtte dette.

Kulturlandskabet er og har altid været under forandring, men nogle perioder er kendetegnet ved kun at have få og typisk små forandringer, mens der omvendt er perioder, som er domineret af store omvæltninger. Et af de største »brud« på kulturlandskabets udvikling var landboreformerne, hvor der inden for en relativt kort periode skete en række voldsomme ændringer. Mange gårde blev flyttet ud fra landsbykerne, agrene blev samlet omkring hver gård, alt imens gamle hegns- og markstrukturer blev nedlagt, og nye blev anlagt. Inden for denne relativt korte periode blev der udarbejdet tre store kortserier; rytterdistriktskort (1768-1773), Videnskabernes Selskabs kort (1768-1805) og udskiftningskort (primært 1780-1820).⁵ Selvom der dermed ikke er stor forskel i kortenes alder, er der dog markant forskel på, i hvor høj grad kortene kan benyttes som kilde til det ældre kulturlandskab. Rytterdistriktskortene er udarbejdet umiddelbart før udskiftningen og viser dermed en struktur, der overordnet set kan føres langt tilbage. Udskiftningskortene er derimod fra den anden side af det store brud – eller mere præcis: De er et resultat af bruddet, da de blev lavet i forbindelse med planlægningen af de nye markstrukturer.⁶ Videnskabernes Selskabs kort er primært udarbejdet før landboreformerne, men kortene er kun regionskort og

viser ikke et detailbillede som de to andre. De senere topografiske kort, de såkaldte *Høje Målebordsblade* (1842-1899), bliver til tider også benyttet til at vise vådbundsarealer, men dette må frarådes, da dræningen allerede på dette tidspunkt har medført, at mange arealer var tørlagt.

Overordnet set, kan det siges, at kortlægninger og regionaliseringer af kulturlandskabet foretaget på grundlag af senere kilder *i nogle tilfælde* kan trækkes tilbage i tid, såfremt det kun sker igennem perioder med overordnet kontinuitet. Kilder til kulturlandskabet fra tiden efter landboreformerne kan sjældent trækkes længere tilbage end til landboreformerne, medmindre der kombineres med andre kilder. Og kilder fra tidlig moderne tid kan sjældent trækkes længere tilbage end til senmiddelalderen, medmindre der kombineres med andre kilder.

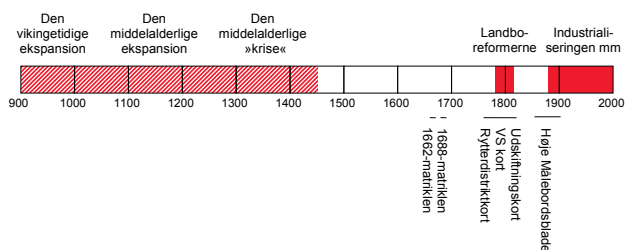

Fig. 5. Tidslinje over perioder med overordnet kontinuitet (hvid tidslinje) og perioder med større »brud« (rød) i kulturlandskabets udvikling. Vikingetiden og middelalderen indtil ca. 1450 er vist med et sribet rødt felt for at markere, at der i perioden skete flere større omvæltninger, uden det er muligt at tidsfæste disse præcist. Det skal bemærkes, at der med kulturlandskabets overordnede kontinuitet netop lægges vægt på overordnet. Inden for mindre områder kunne der ske større omvæltninger, f.eks. blev enkelte egne ramt af voldsom sandflugt i tidlig moderne tid, ligesom hovedgårdene ekspanderede i perioden. Andelen af det danske kulturlandskab, som blev påvirket af dette, var dog minimal.

3. Historisk geografiske kortlægninger

Kortlægninger er et af historisk geografis mest centrale arbejdsområder. Gennem metoder, teknikker og analyseredskaber fra geografi og gennem den kildekritiske og kontekstorienterede tilgang fra historie har fagfeltet forsøgt at kombinere det bedste fra begge fag for at kunne specialisere sig inden for dette område.

Områdebaserede kort

Områdebaserede kort tager inden for historisk geografi oftest udgangspunkt i den administrative eller strukturelle inddeling, f.eks. landsdelene, lenene, herrederne, sognene, ejerlavene, gårdene eller agrene. Ved f.eks. en sognebaseret kortlægning bliver hvert sogn klassificeret efter dataene og farvelagt eller på anden måde markeret på kortet, så forskelle og ligheder kan sammenlignes med de øvrige sogne. Et kendt eksempel er Per Grau Møllers og Erland Porsmoses kulturhistoriske inddeling af landskabet, det såkaldte bygdekort, der ses i fig. 6. Ud fra arealanvendelse på Videnskabernes Selskabs kort (1768-1805) og Chr. V's matrikel (1688) er hvert sogn klassificeret som henholdsvis ager-, skov-, hede- og marskbygd. Som det er typisk ved sådanne kortlægninger, er området, her sognet, altså kun et redskab til at vise regionerne, her bygderne, som består af en række sogne.

I forhold til regionaliseringer i vikingetid og middelalder vil landsdelene ofte være for store enheder. En inddeling af landet i kun tre områder er sjældent nok til at illustrere komplekse og varierende kulturhistoriske data. Omvendt er de enkelte agre og gårdene typisk for små. Det skyldes både, at vi sjældent har så detaljerede data fra før enevældens indførelse, men også at så detaljerede inddelinger ikke er hensigtsmæssige, såfremt man ønsker at udarbejde kort over

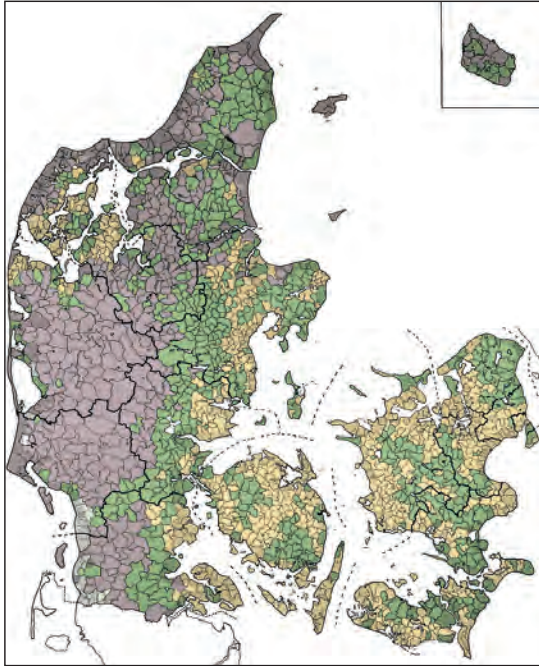

Fig. 6. Kulturhistorisk inddeling af landskabet, bygdekort. Gul angiver agerbygd, grøn angiver skovbygd, mens hedebygd ses markeret med lilla. Den lille mariskbygd i den vestlige del af Sønderjylland ses med grå farve. Efter: Møller & Porsmose 1997.

hele landet eller bare større områder. De mest benyttede områder til regionalisering er derfor ejerlav, sogne og herreder. Disse findes kortlagt for 1682/83 i *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* og findes ligeledes i digital udgave til brug i GIS.⁷

Områdebaserede kortlægninger er rent metodisk en fordel, da de giver mulighed for en systematisk klassifikation af hvert område. Til gengæld kræver det et stort og tilsvarende systematisk datamateriale. Hvis forholdet, man ønsker at kortlægge, kun findes i få og små egne af landet, fordi dataene er mangel-

fulde, eller fordi forholdet er sjældent, er det typisk bedre at kortlægge på en anden måde. Da middelalderlige og vikingetidige datasæt ofte er små og mangelfulde pga. kildesituation, er områdebaserede kortlægninger inden for disse perioder ikke almindelige.

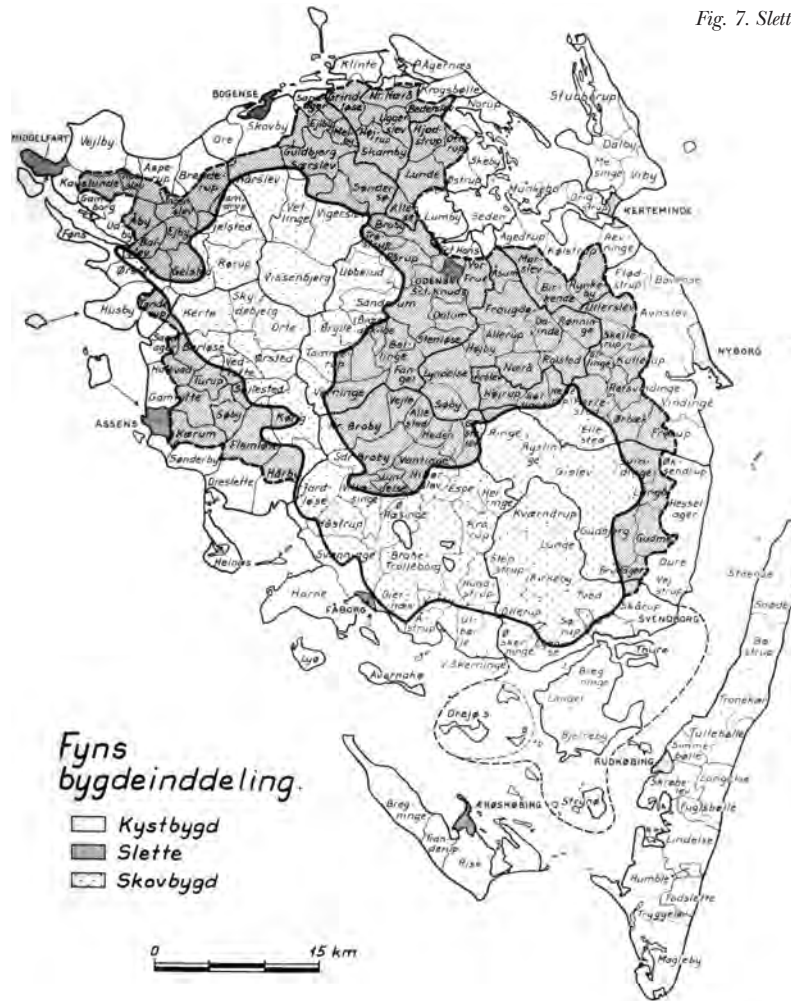
En anden grund til at nogle fravælger områdebaserede kortlægninger, er, at de ikke nødvendigvis er æstetisk smukke eller lette at overskue. Da kortenes grænser følger de administrative grænser, er der mange skarpe hak, og da klassifikationerne ofte foretages ud fra fastsættelse af bestemte grænseværdier, vil der ofte være f.eks. ét enkelt sogn, som skiller sig markant ud fra den generelle tendens i regionen. En områdebaseret regionalisering viser bedre alle undtagelserne – på godt og ondt.

Linjebaseret kortlægning

Forskellen mellem område- og linjebaserede kortlægninger kan i nogle tilfælde være lille, men der er dog rent metodisk en væsentlig forskel. Mens der ved områdebaserede kortlægninger tages udgangspunkt i mindre *områder*, hvor regionerne er visualiseret gennem en klassifikation af disse, er målet ved linjebaseret kortlægning at finde *grænsen* mellem regionerne direkte. Linjebaserede kortlægninger har derfor ofte et skær af *holisme*, en helhedsorienteret tilgang, over sig. Målet er ikke at finde alle grænser, men at udvælge de vigtigste ud fra ens datasæt og prioriteringer.

I fig. 7 ses Erland Porsmoses inddeling af Fyn i slette-, skov- og kystbygder. I modsætning til den landsdækkende inddeling er den fynske ikke baseret på skarpt fastsatte grænseværdier – bygdegrænserne er her tegnet på basis af en samlet vurdering af landskabet. Bemærk, at der ikke er »undtagelser« i bygdeinddelingen. Selvom enkelte mindre områder inden i skovbygden ingen skov havde overhovedet, er disse

Fig. 7. Slette-, skov- og kystbygder o. 1780.
Efter: Porsmose 1987 s. 21.

alligevel slået sammen med skovbygdsregionen. De små sletteområder er altså generaliseret ind i skovbygden. Kortet fremstår derfor visuelt pænt og pædagogisk overskueligt – til gengæld ser man ikke de variationer, der er på lokalt niveau.

Det er selvfølgelig *altid* nødvendigt at have kendskab til datasættet, når man foretager en kortlægning. Men linjebaserede kortlægninger kræver et større og mere indgående kendskab til kilder og kontekst, da linjerne vælges efter kortlæggerens overordnede skøn og ikke

efter et systematisk datasæt med fastsatte grænseværdier og klassifikationer. Alle med bare lidt kendskab til Fyns kulturlandskab kan hurtigt konstatere, at der var flere forskelle mellem de flade og agerdominerede sletter og de kuperede skovområder. Men at trække de præcise grænser kan være besværligt, da der er mange glidende overgange, undtagelser og i øvrigt en vis forskel mellem, om man definerer de to bygdetyper ud fra terrænet eller ud fra arealanvendelsen. Ofte er det ved sådanne kortlægninger nemt nok at *konstatere* regionerne, men at trække den *eksakte* grænse er svært. Den ideelle og entydige grænse findes sjældent.

Punktbaseret kortlægning

Punktbaserede kortlægninger er de mest anvendte inden for den kulturhistoriske verden. De er lette at foretage, og kortet er let at forstå. Samtidig er det muligt at få vist alle sine data – typisk ved at hvert punkt repræsenterer én genstand eller ét forhold. Det kan dog diskuteres, om et punktkort er en regionalisering i sig selv, da der ikke er angivet nogen regionsgrænser. Man kan argumentere for, at et punktkort allerhøjest kan være grundlag for en regionalisering.

Det mest problematiske ved punktkort er dog, at de som udgangspunkt kun viser *antallet* af elementer, mens det umiddelbart ikke er muligt at vise *andele* eller *relationer* til andre datasæt. Som eksempel er i fig. 8 vist et punktkort over små landsbyer med 2-5 gårde i 1688. De fandtes spredt over hele landet, og man kunne derfor umiddelbart fristes til at konkludere, at det var lige så almindeligt for vestdanske som østdanske gårde, at de lå i små landsbyer. Dette var ikke tilfældet. Kun 2,6% af de sjællandske gårde lå i de små landsbyer, mens det var tilfældet ved 28,3% af de vestjyske. Årsagen er den typiske: Da der gennem hele den historiske tid, og sikkert længere tilbage, har væ-

Fig. 8. Punktkort over små landsbyer (2-5 gårde) 1688. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

ret en større befolkning i Østdanmark, har denne del af landet i forhold til f.eks. Vestjylland også ofte en overrepræsentation inden for de fleste forhold. I dette tilfælde er det derfor nødvendigt at sætte gårde i små landsbyer i forhold til alle gårde, fig. 9. Hermed ses den relative vestjyske overrepræsentation.

Andre kortlægninger

Den opmærksomme læser har måske lagt mærke til, at de ovenstående tre kortlægningstyper tager udgangspunkt i de tre klassiske geografiske kortobjekttyper:

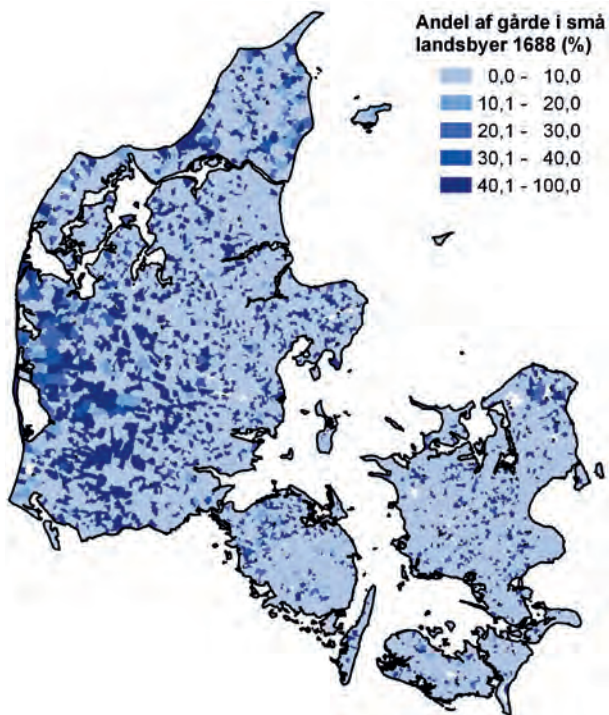

Fig. 9. Andelen af gårde i små landsbyer (2-5 gårde) 1688. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

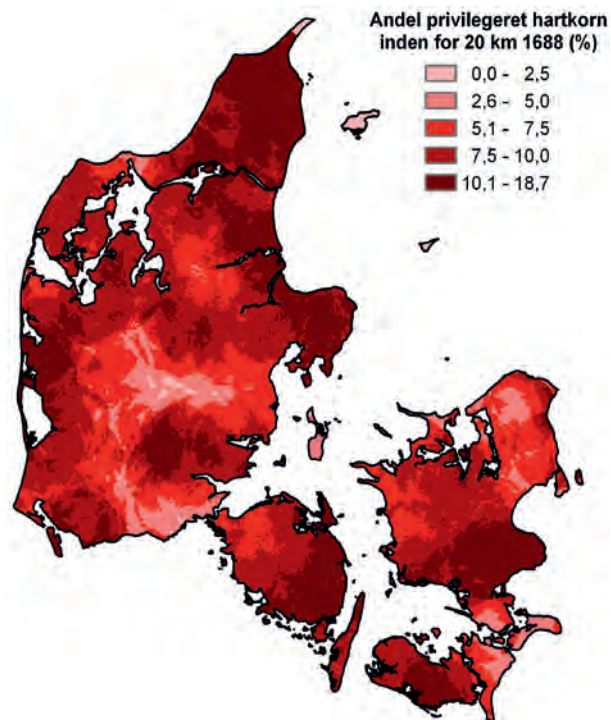

Fig. 10. Andel af privilegeret hartkorn ud af det samlede hartkorn 1688 (%). Pixelstørrelse på 1000 meter og måleradius på 20 kilometer. Udarbejdet på grundlag af Henrik Pedersens tabelværk (Pedersen 1928).

områder (2-dimensionelle), linjer (1-dimensionelle) og punkter (0-dimensionelle). Det er dog ikke alle kortlægningstyper, der kan presses ind i disse kasser. Særligt efter udbredelsen af GIS opereredes der også med 3-dimensionelle kort og sågar 4-dimensionelle kort, såkaldte dynamiske kort, der kan vise en tidsmæssig udvikling. Disse mere avancerede kort skal ikke beskrives her – det skal til gengæld *rasterkort*.

Et digitalt rasterkort kan sammenlignes med en skanning eller et digitalt foto. Rasterkortet er også

inddelt i kvadratiske pixels, men hver pixel kan indeholde en værdi eller en klassifikation. Rasterkort er særligt anvendelige i forhold til rumligt varierende værdier eller *flydende værdier*, dvs. værdier hvor der er en glidende overgang fra punkt X til punkt Y. Rasterkort bliver derfor også brugt inden for kortlægninger, hvor der ikke er administrative eller strukturelle grænser at tage udgangspunkt i, som det f.eks. er tilfældet i de områdebaserede kortlægninger.

Et eksempel på et rasterkort ses i fig. 10. Hovedgårdenes privilegerede, dvs. skattefrie, jorde blev opmålt, vurderet og indført i matriklen, selvom hovedgårdsejerne, primært adelige og kongen, i sidste ende ikke kom til at betale jordskat i 1688. Jorderne blev primært dyrket ved hoveri som en del af fæstebøndernes afgift. Bønderne måtte dermed både dyrke deres egen jorder og en del af jorden til den hovedgård, de hørte under. Men hvis man ønsker at kortlægge, hvor stor en andel af en regions hartkorn, der var privilegeret i forhold til ikke-privilegeret, løber man ind i problemer, såfremt man benytter f.eks. områdebaserede kortlægninger. Der var intet usædvanligt i, at hovedgårdene havde fæstegårde på den anden side af sogne-, herreds- eller lensgrænsen, og det kan derfor være hensigtsmæssigt at måle andelene inden for bestemte afstande frem for inden for bestemte områder. Hver pixel på kortet har en størrelse svarende til 1000x1000 meter, og værdierne repræsenterer andelen af privilegeret hartkorn inden for en radius af 20 kilometer. Det ses bl.a., at værdierne er lave omkring flere af de større lensgårde (særligt Koldinghus, Skanderborg og Frederiksborg), da kongerne gennem langt tid havde opkøbt og nedlagt nærliggende adelige hovedgårde i disse områder.

4. Historisk geografiske metoder

Historisk geografi er dels en hybrid mellem de to fag, som har overtaget en række metoder fra begge, og dels et fagfelt med egne metoder og egne traditioner. Ud over kortlægninger af kulturhistoriske data – som det er mere korrekt at betegne som en teknik – er der en række særligt anvendte historisk geografiske metoder, hvoraf de mest anvendte oplistes herunder.

Den retrogressive metode

Når en kilde i *uændret* eller *modereret* form anvendes til at belyse eller kortlægge forholdene i ældre tider, betegnes dette som en retrogressiv proces. I uændret form er et eksempel, når forsvundne middelalderlige bopladslokaliteter forsøges lokaliseret ud fra bl.a. boniteter og vådbundsområder på udskiftningskort fra omkring 1800 – en høj bonitet er netop indikation på intensiv opdyrkning, mens vådbundsområder under normale omstændigheder også har eksisteret langt tilbage i tiden, og der har derfor næppe været bebyggelse i disse områder.⁸ Eksempler på at kilder anvendes i modereret form tilbage i tid, er f.eks. de tidligere omtalte ejerlavskort 1682/1683, der er udarbejdet på grundlag af kortlagte ejerlavsgrenser ca. 1820, men korrigeret i forhold til skriftligt kendte ændringer mellem 1682/1683 og ca. 1820.⁹ Et andet klassisk eksempel er rekonstruktioner af en landsbyers agerstruktur 1682/1683 på grundlag af de såkaldte markbøger fra Chr. V's matrikel og udskiftningskort fra omkring 1800.¹⁰

Den retrogressive metode kan være meget frugtbar, men der er også mange faldgruber. Det er særligt vigtigt at være opmærksom på, hvor dynamiske forholdene var i den periode, man trækker dem tilbage til i tid, og hvor gode kilderne er til at korrigere eller i det mindste kontrollere ændringerne. Det er naturligvis vigtigt, at den historiske geograf har overblik over disse to ting, men ligeså vigtig er det, at problemstillingerne og faldgruberne beskrives i den efterfølgende formidling – det har de historiske geografer ikke altid været gode til.

Den retrospektive metode

Den retrogressive og retrospektive metode bliver ofte blandet sammen. Men der er den grundlæggende forskel, at kilderne i den retrogressive metode træk-

kes *tilbage* i tid, mens viden i den retrospektive metode trækkes *frem* i tid. I den retrospektive metode forsøger man at forstå nutidige eller fortidige forhold ud fra forholdene i ældre tider. Dette vil alle kulturhistorikere med god ret påstå, at de også gør, men den retrospektive metode inden for historisk geografi tager udgangspunkt i kortlægninger eller et tilsvarende geografisk bredt dækkende datasæt, hvorefter dette forsøges forklaret ud fra ældre kilder, der kun findes spredt og fragmentarisk.

Tidssnitsanalyse

I en tidssnitsanalyse udvælges et eller flere år, typisk fordi der fra dette år eller fra denne periode findes bredt dækkende og særligt informationsrige kilder, og forskellene i tid og rum analyseres derefter ud fra disse. I fig. 2-4 findes tre kort over den gennemsnitlige taksering i de tre store matrikler fra 1662/1664, 1688 og 1844, der kan ses som en afspejling af landbrugsintensiteten. Selvom der overordnet er kontinuitet i perioden, kan man ved nærmere studier se effekten af sandflugten i enkelte egne og en begyndende opdyrkning af heden, primært i Vestjylland. Et andet eksempel er Erland Porsmoses undersøgelse af de fynske landsbyer mellem ca. 1000 og 1700, hvor tidssnittene i høj grad også dikteres af kildesituationen.¹¹ Netop den store afhængighed af kildesituationen er en af de store svagheder ved tidssnitsanalyserne.

Den regionalkomparative analyse

Ved sammenligninger af de store matrikler i fig. 2-4 må man være opmærksom på, at enheden ganske vist hedder det samme i alle tre, nemlig tønder hartkorn, men enhederne er defineret ganske forskelligt. En nedgang fra X tønder hartkorn i den første matrikel til Y tønder

i den sidste er derfor i sig selv principielt intetsigende. Men hvis en landsby eller et helt område falder fra at være blandt de *relativt* højest takserede i 1662/1664-matriklen til at være blandt de *relativt* lavest takserede i 1844-matriklen, kan der konkluderes, at der her må have været en eller anden krise, f.eks. sandflugt. Her er det altså ikke de absolutte dataværdier, der er relevante, men derimod relative variationer mellem regionerne og eventuelle systematiske, geografiske mønstre mellem disse. Denne tilgang er blevet kaldet en regionalkomparativ analyse af Johnny Jakobsen.¹²

Ved geografisk historiske studier af vikingetid eller middelalder bliver denne metode særlig aktuel, da man ofte støder på data, hvor man ikke kender definitionen på enhederne. F.eks. diskuteres det stadig, hvordan bol- og markangivelserne skal tolkes. Dette betyder dog langtfra, at kilderne ikke er brugbare, for der er enighed om, at angivelserne afspejler en eller anden vurdering af bebyggelsesstørrelsen, og gennem en regionalkomparativ analyse kan der opnås viden om relationen mellem f.eks. bebyggelsesgrupper. I fig. 11 er bebyggelsesstørrelsen af de ældre bebyggelser fra før vikingetiden med stednavneendelserne *-lev*, *-løse* og *-inge* sat til indeks 100, mens bebyggelser med endelsen *-torp*, i dag typisk forandret til endelsen *-rup*, fra sen vikingetid og middelalderen ses i relation dertil. Det kan konstateres, at *-torp*'erne i tidlig middelalder gennemsnitligt kun udgjorde en fjerdedel af de ældre bebyggelser, men forskellen udjævnes, så de i slutningen af 1600-tallet udgjorde ca. halvdelen. De absolutte størrelser kan vi derimod intet sige om ud fra disse oplysninger.

5. Historisk geografiske regionaliseringer

Symposiet *Regionalitet i Danmark i vikingetid og middelalder* blev afsluttet med en diskussion om bl.a. de væsentligste og vigtigste regionalitetsgrænser i

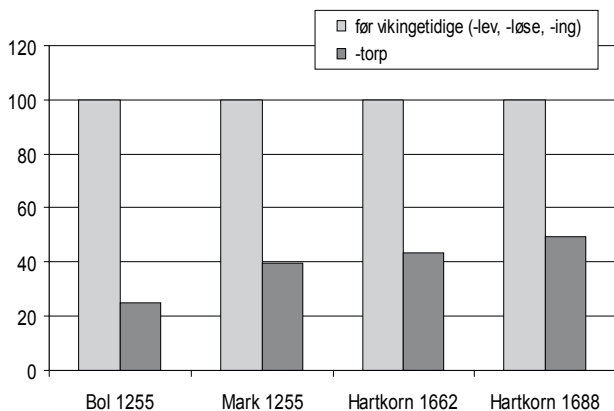

Fig. 11. Landbrugstahseringer på Falster; bol og mark som angivet i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog 1255 (Gissel 1989 II s. 189 ff.) og hartkornsangivelserne fra de to store matriklen 1662 og 1688 (Pedersen 1928). Bolangivelserne og 1662-matriklen »peger bagud« og afspejler en ældre fastsættelse. Gennemsnittet for hver navnegruppe er indekset, idet værdierne for den førvikingetidige gruppe er sat til indeks 100.

Danmark. Jeg tror næppe, at en sådan diskussion er frugtbar – som minimum ender diskussionen ikke med et klart svar. Der var mange og meget forskellige regionalitetsgrænser i vikingetiden og i middelalderen, som bundede i ligeså forskellige forhold; f.eks. den naturgivne del af landskabet, den administrative inddeling i middelalderen, de økonomiske strukturer og den sociale-kulturelle kontakt mellem egne.

Flere af oplæggene lagde vægt på forskellene mellem *landene* i middelalderen; Skånelandene, den sjællandske øgruppe og Jylland/Fyn. Hertil kan jeg tilføje, at jeg under min ph.d., hvor landgilden er blevet kortlagt for hver gård 1662/1664, har kunnet konstatere en række forskellige mål- og vægtsystemer i de tre lande før rigsstandardiseringen i 1680'erne – i

Jylland kunne syslerne, den administrative underinddeling af halvøen, dog også være normgivende. Hvor når de regionale mål- og vægtsystemer er opstået, kan vi ikke fastslå, men de er godt kendte fra og med højmiddelalderen, og da køb, salg og mageskifter af fæstegods på tværs af herredsgrænserne blev tinglyst på landstinget (i Jylland på sysseltinget), må det have været praktisk at have samme mål- og vægtsystem. Det var nemlig landgildeydelsernes størrelser, der angav fæstegårdenes værdi.

De regionale grænser mellem lokale mål- og vægtsystemer viser derfor ikke overraskende en klar overensstemmelse med den middelalderlige administrative inddeling. Men det er ikke svært at finde regionale forskelle, hvor der praktisk talt ingen forskelle er mellem landene eller syslerne. Eller mellem Danmark og Sverige eller Tyskland for den sags skyld. Dette er f.eks. tilfældet ved de fleste af landbrugets regionale forskelle som dyrkningssystem,¹³ produktionsniveau¹⁴ og bebyggelsesstruktur mere generelt,¹⁵ hvor »grænsen« ikke gik gennem Lillebælt eller Storebælt, men oftest følgende Jyllands israndslinjer. Det sandede og typisk ufrugtbare Vestjylland var domineret af hede, ekstensivt tægtebrug og små spredte bebyggelser, mens de gode morænejorder i Østjylland og på Øerne var domineret af ager og skov, oftest intensivt vangebrug omkring generelt store landsbyer med mange gårde. Udnyttelsen af kulturlandskabet og menneskets bosættelse i landskabet blev på flere områder tilpasset de naturgivne rammer. Man kunne i teorien godt have forsøgt sig med et intensivt agerbrug i Vestjylland – det ville bare have været dumt rent agrarøkonomisk pga. middelalderens teknologiske stadie.

Også en række andre forhold har spillet ind på de regionale forskelle. Hovedgårdenes godsstruktur,

som er det andet af mine fokusområder i det igangværende ph.d.-projekt, kan ikke forklares lige så relativt entydigt, som tilfældet er ved de to ovenstående eksempler. Her ses den enkelte aktør, godsejeren, at have spillet en rolle, som var langt mere uafhængig af overliggende strukturer som f.eks. den administrative inddeling og naturgivne forhold. En vis rolle spillede disse to forhold dog.

Min pointe er, at man ikke kommer uden om at skulle foretage en række regionaliseringer. Primært fordi de regionale forskelle udspringer af vidt forskellige og usammenlignelige forhold, men også fordi vores akademiske udgangspunkter, metoder og mål ofte er lige så forskellige.

6. Afrunding

Regionalisering – her forstået som kortlægning og inddeling af historiske forhold – er efter min opfattelse en særdeles frugtbar metode. Dels fordi det igennem processen giver forskeren et overblik over dataenes kompleksitet, og dels fordi det til slut giver mulighed for at formidle kilderne og resultaterne på en langt lettere forståelig måde. De problemstillinger, som er opremset i løbet af denne artikel, har ikke haft til hensigt at skræmme folk fra at benytte metoderne, tværtimod, men de må ofte overvejes under arbejdet med regionaliseringen og ikke mindst forklares ved formidlingen.

Man kan måske kritisere denne artikel for i høj grad at bruge en række kilder fra tidlig moderne tid, selvom det egentlige fokus er vikingetiden og middelalderen. Det skyldes dog først og fremmest mangel på umiddelbart tilgængelige kilder. Der er stadig et stort og ubrugt potentiale i »nutidige« sammenfattende kilder som stednavneudgivelserne og databasen *Fund og Fortidsminder*, for ikke at nævne mulig-

hederne ved kortlægninger af f.eks. *Kong Valdemars Jordebog*, *Ribe Oldemoder*, *Roskildebispens Jordebog* og de få andre bevarede middelalderlige jordebøger. Trenden i forskningen i de sidste 10-20 år har været case-studies, punktundersøgelser og mindre områdestudier, men der er – og særligt efter de nye muligheder inden for GIS – også et behov for kvantitative bredt dækkende undersøgelser samt kortlægninger af middelalderens kilder.

Noter

- 1 *Danmarks Stednavne* 1 ff. 1922-.
- 2 Jørgensen 1994.
- 3 Databasen kan ses på www.dkconline.dk.
- 4 Gissel I 1989 s. 60.
- 5 Korsgaard 2006.
- 6 Udskiftningskortene indeholder flere »lag«, hvoraf nogle peger frem og andre tilbage i tid. Se evt. Møller 2004; Korsgaard 2006 s. 700 ff.
- 7 Frandsen 1984 og Dam 2004. Den digitale udgave af kortene kan fås ved henvendelse til forfatteren på pederdam@hum.ku.dk.
- 8 Møller 2002 s. 85 ff. og 128 ff.
- 9 Frandsen 1984.
- 10 Metoden er udviklet og beskrevet i Hansen & Steensberg 1951.
- 11 Porsmose 1981.
- 12 Jakobsen 2005 s. 9 ff.
- 13 Frandsen 1983.
- 14 Dam 2004.
- 15 Møller & Porsmose 1997.

Litteratur

- Dam, Peder: *Landbrugsproduktiviteten i tidlig moderne tid – en geografisk-historisk analyse af dansk landbrug i perioden før landbrugsreformerne med udgangspunkt i Chr. V's matrikel (1681-1688)*. Upubliceret geografisk- og historiespeciale, Roskilde Universitetscenter 2004.
- Danmarks Stednavne* 1 ff. Udgivet af Stednavneudvalget/Institut for Navneforskning/Afdeling for Navneforskning, København 1922-.

- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt*, Esbjerg 1983.
- Frandsen, Karl-Erik: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* 1-2, København 1984.
- Gissel, Svend (red.): *Falsterundersøgelsen* 1-2, Odense 1989.
- Hansen, Carl Rise & Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer*, København 1951.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: Landbrug i 1600-tallets Nordvestsjælland. Et eksempel på regionalkomparativ analyse af matriklerne 1662 og 1688. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2005:2, s. 9-44.
- Jørgensen, Bent: *Stednavneordbog*, København 1994.
- Korsgaard, Peter: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*, København 2006.
- Møller, Per Grau (red.): *Foranderlige Landskaber*, Odense 2002.
- Møller, Per Grau: Udskiftningskort og Original I-kort. *Geoforum Perspektiv* nr. 5, 2004, s. 14-25.
- Møller, Per Grau & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, København 1997.
- Pedersen, Henrik: *De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, København 1928.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense 1981.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.